

essencial

Una aproximació a *l'Espill* de Jaume Roig

Anna Isabel Peirats

edicions
bromera

I. L'autor de l'*Espill* o *Llibre de les dones*. Dades biogràfiques

Encara que la biografia de Jaume Roig no siga un punt decisiu per a interpretar amb més nitidesa el missatge i el contingut literari de la seua obra, no podem deixar de banda el fet que va gaudir durant la seua trajectòria vital d'un reconegut prestigi social. Allò que hom més repeteix és que Roig va ser metge de la reina Maria, esposa del rei Alfons el Magnànim. Però més enllà de la seua faceta com a metge hauríem de destacar els dots com a poeta de prestigi destacat. Hom ha documentat que va prendre part activa en les tertúlies literàries de Fenollar, Gassull..., autors valencians amb els quals no sols compartiria moments de discussió i intercanvi d'opinions, sinó també un determinat estil i una temàtica recurrent que es palesa en les composicions dels certàmens poètics valencians a què Roig també va concórrer.

Jaume Roig era natural de València; vivia en una casa del carrer de Cordellats, situat en la frontera que surt de l'escola de la Companyia i fa cantonada amb el carrer de Capsers, molt a prop del Mercat. Es va casar amb Isabel Pellisser, que ja era morta en el moment de la composició de l'*Espill*. Encara que no tenim documentació de primera mà, sí que disposem d'alguns indicis que apunten que Jaume Roig era *mestre en Arts*¹ i és ben probable que estudiara a la Sorbona de París. El

1. Amb aquest títol finalitzaven els estudis secundaris. Hom estudiava, sobretot, temes de filosofia moral, lògica, ètica, dialèctica, metafísica i fins i tot pedagogia.

Consell de la ciutat de València el va designar «examinador de metges»,² en data del 1434, i el 1450 administrador de l'hospital d'En Clapers, nom amb què s'al·ludia popularment a l'hospital de Santa Maria (Rubio Vela, 1983: 133) i també va ser metge i administrador del convent de la Trinitat, on va professar Isabel de Villena, l'única escriptora valenciana medieval. En aquest sentit es justifica la tesi apuntada ja per Fuster (1995: 106-107) en referir-se a una possible i pensable relació entre el poeta Jaume Roig i l'abadessa de la Trinitat, autora de la *Vita Christi*, on demostra una actitud oposada a la malícia malhumorada de Roig. Com esmenta el mateix Fuster, Jaume Roig i la seua muller comencen a aparéixer entre els llibres d'administració del convent coincidint amb l'entrada el 1446 de sor Isabel. Hem de tenir en compte que en el convent havia ingressat també una filla de Jaume Roig, Violant, d'edat acostada a la d'Isabel i posterior abadessa del convent. Pel que fa a la data de la mort de Jaume Roig, a partir dels documents com el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, així com del testament del mateix poeta, hem d'esmentar la data del 5 d'abril de 1478.

Si ens referim al llegat bibliogràfic que va deixar el metge valencià a la seua mort (Micó, 1978: 41-47; Carré, 1993: 23-36), l'elenc de llibres de què Roig disposava –un total de 59– s'ajusta a l'organització de les biblioteques dels metges de l'època. A partir de la lectura de l'inventari de béns, els llibres de Roig

2. Aquest càrrec, atorgat pel Consell de la Ciutat, es basava en l'exercici de supervisió i fiscalització de l'exercici mèdic, tant dels cirurgians, com dels apotecaris, etc.

es poden agrupar en tres esferes clau: medicina –la part més considerable, 49 llibres del total de 59 del total inventariats–, religió i ciència; d'aquesta manera, es fa palesa la seua formació mèdica escolàstica i universitària, de què deixarà empremta en l'obra literària, ensems algunes obres morals.

II. L'obra

1. Datació

A banda dels versos presentats al certamen en lloança de la Mare de Déu i d'un llibre de comptes, la popularitat de Roig es perpetuaria durant segles amb la seua obra cabdal, l'*Espill*, escrit l'any 1460, segons documentem a partir de dos clars indicis:

- El *testimoni literari* del mateix text, a partir de l'addició 1427 i 33, referit als anys de vida de Jesucrist. La incògnita permet veure entre línies l'any 1460:

Aquest sensal,
peyta, resens,
mil quatre-cens
vint-set complits
anys són finits,
sens trenta-tres
anys, los primés
des que naxqué,
mentres vixqué
lo Pagador (vv. 10.506-10.515).³

3. Cite sempre els versos de la meua edició crítica de l'*Espill* (tesi doctoral en premsa, València, 2002).

- El *testimoni històric* del *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, segons el qual van morir a València des de 1459 fins a 1467 dotze mil persones, a causa de l'epidèmia de pesta (Sanchis, 2001: 79).

Aquesta data es justifica també a partir de la localització topogràfica amb què inicia el Prefaci de l'*Espill*, on l'autor se situa en la vila de Callosa d'en Sarrià, com a conseqüència de l'epidèmia que dos anys abans, segons el *Dietari*, va afectar la ciutat de València:

Trobant-me-n aquesta vall,
Callosa, per les morts fuyt,
ociós, trist, sens fer fruyt,
emprés he, no sens treball,
de dones scriure llur tall (vv. 9-12).

2. Forma de versificació

L'*Espill* s'ha conservat en un únic manuscrit, que porta el número 4806 en els inventaris *Vat. Lat.* de la Biblioteca Apostòlica Vaticana (BAV) de Roma; consta de 16.247 versos, presentats a doble columna, escrits en forma de *noves rimades*, gènere compartit pels poetes del s. XIV, que consistia en l'agrupació de tirallongues de vuit o de nou síl·labes que en Roig tenen la peculiaritat de ser reduïdes a la meitat. Les *noves rimades* de Roig, terme que hem d'entendre com a forma el·líptica de *novel·les rimades*, històries de caràcter novel·lesc,

més o menys fantàstic, seran, doncs, migpartides, «comediades», amb versos tetrasíl·labs:

noves rimades,
comediades (vv. 681-682).

3. El títol

L'*Espill* ha tingut, segons les diverses edicions, títols diversos com ara *Libre de les Dones, més verament dit de consells profitosos y saludables...* (eds. València, 1531; València, 1561; Barcelona, 1561), o més recentment, *Espill o llibre de les dones, Llibre de les dones o Espill*.

El títol genèric de l'obra, *Espill*, s'ajusta a la visió moral i ordenada del món, en tant que reflex de Déu. Així, doncs, l'apel·latiu *Espill*, sinònim de norma de vida,

Déu ajudant,
yo entonant
mon *spill* e norma (vv. 793-795).

participa de tot un corrent d'obres que demostren l'obsessió de l'home medieval per l'ordenació i l'exemplaritat, com és l'*Speculum naturale*, *Speculum historiale*, *Speculum morale* de V. Beauvais, des de la consideració moral en el punt de partida de l'autor, així com d'obres de caràcter iconogràfic, com ara l'*Speculum humanae salvationis*, la finalitat del qual és també la salvació de l'ànima humana, escrit en forma de versos apariats (Hauf, 2001: 173-219).

4. Estructura i argument general

L'obra s'articula en un prefaci i quatre parts o llibres, cadascun dels quals es divideix en quatre parts més reduïdes:

Del meu penser
aquest trellat,
mig cordellat
he flux textit,
serà partit
en quatre tals
parts principals,
com la present
lo pròlech fent.
Cascuna part
té·n altre quart
de parts pus chiques (vv. 725-741).

Tanmateix, podríem dir ja des de bon començament que totes les parts no tenen el mateix pes o importància per al desenvolupament de la narració. La unitat narrativa es configura al llarg dels llibres I, II, IV, on el protagonista es presenta mitjançant el recurs a l'autobiografia, és a dir, narra les seues vivències en primera persona, com a model a imitar. El llibre III, la part més llarga quant a extensió i contingut, paral·lel al fil conductor de la història, és un somni que implicarà un imminent canvi de conducta en el protagonista. L'obra consta, doncs, de les parts següents:

El Prefaci (vv. 1-792) és introduït amb uns versos inicials on es presenta el *tema* de l'obra, tractada a l'estil d'un ser-

mó medieval, pel que suposa des de l'inici la recurrència a una autoritat bíblica, en aquest cas el *Càntic dels Càntics* 2, 2, «*Sicut liliū inter spinas, sic amica mea inter filias*» ('Com el llir entre els cards, així la meua estimada entre les donzelles'). I en aquest to i registre típic del sermó comença la primera part del Prefaci, adreçat a Baltasar Bou, a qui el jo líric tracta familiarment amb l'apel·latiu de «nebot». Aquesta part té com a objectiu inicial una inclinació didàctica i moral, d'ensenyar els qui no saben. Envellit i cansat, el jo líric es proposa d'alliçonar, en primer lloc, els joves gentils, inexperts en temes amorosos; els vells, que ansiosament cerquen pels cantons la seua presa; els religiosos i capellans, que fan cas omís del seu vot de castedat. Així, doncs, el jo líric dedica la seua obra als ignorants, als qui no tenen suficient experiència per a evitar el toc femení. I expressa ací com l'ha titulat *Espill*, amb el propòsit que el seu escrit serveixa com a reflex dels que «es miren» per tal que puguen aprendre.

En aquesta part de l'obra s'insisteix en el fet que l'amor que es practica en el moment és més bestial que humà, per tal com es mou sols per delit. Amb aquesta obra els homes decidiran «desamar», és a dir, mai no unir-se a les dones, que són portadores del verí d'Eva en el paradís terrenal, ara innoculat a tota la descendència. L'experiència de més de vuitanta anys de turment en el protagonista (és clar que les dades autobiogràfiques sempre són exagerades i fictícies) és una prova que fa més versemblant l'exposició dels defectes de les dones, de llur tarannà contradictori.

L'obra serà en aquest punt, com a corol·lari a l'enumeració dels defectes del gènere femení, com un arbre, del qual cada

lector elegirà la part que més profitosa li pugua resultar: les flors, els fruits, les fulles, entenent aquest fruit com el producte final d'una vida al servei de les obres de misericòrdia.

El llibre I, «De sa joventut» (vv. 793-1.952), comença ja el camí d'un protagonista, que inicia una vida de desgràcies, encomanat als designis de la fortuna o del destí, després d'haver estat despatxat de casa per la seua pròpia mare, sense cap diner ni possessió. S'adreça a l'hospital d'En Clapers, però l'hospitalera, malvada, anteposa al protagonista l'interés; li escorcolla la bossa i en no trobar cap pertinença, li exposa com aquell hospital no pot mantenir els pobres. Mig guarit de la dieta ínfima que li proporcionen en l'hospital, emprén camí vers Catalunya, on és pres patge en casa d'un cavaller, al costat del qual aprén l'art de cavalleria, falconeria, així com les normes de conducta que sintetitzen l'educació de tot cavaller. També en aquest cas, l'aparent benestar es capgira en aparèixer en l'escena narrativa la muller del cavaller, prototip d'enveja, que aconsella un fill seu, femení i malcriat, que mate el protagonista. El següent àmbit és, novament, la casa materna; a la seua arribada tots els veïns es plauen de la visita, acollida que contrasta molt dramàticament amb el refús de la pròpia mare, i el gest típic d'amagar les mans darrere l'esquena.

Conscient que l'abandonament i la soledat el caracteritzen, el protagonista es presenta a un mercader, amic de son pare, que de bon grat l'accepta, sota condició que mai no el veja la muller, i li proporciona diners per continuar el camí, a la recerca de la ventura. Passant per Tarragona a Barcelona, és testimoni de com la reina Sibil·la de Fortià havia enverinat el seu propi marit. Emprén camí devers Saint-Denis, París, on

una hostalera assassina el seu pare i s'enfuig amb un capellà. Poc després, el subjecte líric canvia d'espai físic i troba la fortuna, com a conseqüència de la seua participació en el camp de batalla. A París es barregen escenes escabroses i sarcàstiques exacerbades, de part de tres cambres d'un hostel que mataven tots els homes que hi passaven, amb la carn dels quals feien pastissos i llonganisses.

Acompanyant la narració de dones abominables i assassines que reben sempre el seu càstig públic, l'itinerant protagonista torna a València. El camí de retorn no serà menys matissat d'escenes que subratllen i exemplifiquen amb ànsies de versemblança els actes cruels de les dones. Hi destaquem la dona de Lleida, esquarterada per ser tercera del seu propi fill; a Morvedre, un acte de càstig per adulteri, d'un pagés que va metre la rella calenta en l'interior de l'aparell genital de la dona. Finalment, l'itinerant protagonista arriba a València, on continuaran les seues aventures.

En el llibre II, «De quant fon casat» (vv. 1.953-6.348) el protagonista és aconsellat per una alcavota de contraure matrimoni amb una cosina que havia assegurat que posseïa una gran fortuna. Però el resultat és tot el contrari: deutes, confiscació de béns, així com el desplaer que suposa casar-se amb una dona que no ha arribat verge al matrimoni. Aquesta dona és descrita com un agent de brutícies, que ronca i s'orina en el llit, bruta com els animals; la seua sang menstrual fa una olor insuportable; s'alçava tocadés deu; arribava a missa quan ja havien predicat, etc. I el jo líric la descriu com un personatge que es mou per les Magdalenes, la Bosseria, els banys d'en Çanou i d'en Suau, a la recerca d'aventura sexual; i és a més a

més un agent de luxúria, que retrau amb insults la incompetència sexual del marit.

Després d'un itinerari de pelegrinatge envers Sant Jaume de Compostel·la, el protagonista passa per Requena, on una dona fingeix tenir el diable en el seu cos. Al Cos Sant de la Calçada, una dona disposada a mantenir relacions sexuals amb els pelegrins que hi acudeixen, ordena fer penjar un dels que s'hi va negar; però en aquest cas, el text recorre al miracle de sant Jaume, que va salvar aquest penjat i el va sustentar, tot i mantenir-lo viu. A Olite, una dona vella és morta i les ploracossos fan grans crits per tal com aquesta dona ha deixat enrere viu el marit. A Saragossa, una dona és encarcerada per adúltera i fingeix estar embarassada per tal d'ajornar la seua execució. En aquest mateix escenari s'esdevé la història de la dona que, ansiosa i gelosa, pensà tenir consell d'un alfaquí, o curandero musulmà, que li va recomanar que portara el cos sagrat, és a dir, una hòstia consagrada, per dur a terme les seues arts màgiques. En aquest cas, però, el tarannà antimusulmà del jo líric és més que evident, per tal com s'opera un miracle que ridiculitza la pràctica del musulmà: del cofre on es guardava l'hòstia surt el cos d'un infant, de Crist. Tot seguit, dona i alfaquí es disposen a cremar-lo, però el sant cos resta il·lés. A Terol una beguina de santa Mònica havia donat a llum un fill de pare capellà; disposava d'un llibre d'hores,⁴ molt ben il·lustrat i assumia la ficció de llegir, encara que no

4. Aquest és el nom que rebia el llibre on els fidels podien recitar els psalms, himnes i pregàries, d'acord amb l'estructura de la litúrgia oficial de les hores canòniques.

coneixia l'alfabet; es combregava amb un capellà, amb l'únic anhel de trobar el paradís, que no era més que el llit on celebraven tots dos l'homilia de l'amor. Més endavant, estableix contacte amb una viuda, de qui havia parit tres vegades en tres anys i, ansiosa de parir, acudeix a una metgessa de Bigorra, que practicava la medicina natural, per assegurar-se quedar-ne prenys.

Aconhortat, el protagonista disposa que siga la seua muller una criada de monestir, que es nega d'alletar el seu propi fill per no nafrar els seus pits. Aquest caràcter exemplifica un món de monges que es plauen dels jocs eròtics i de l'exercici actiu de la caça d'amor, com a principi de vida, en lloc de la perpetuació de la castedat; que parlen dels seus casaments; que no cessen de maleir qui les va fer ingressar en el convent. Mereix especial menció la història d'una monja que pretenia seduir un jove pubil; com que aquest s'hi va resistir i no va voler «fer cornut Déu», ja que la monja li havia explicat que el vel negre que portaven les monges les feia esposes de Déu, el jove experimenta com un crucifix de fust obrat s'inclina en senyal d'agraïment.

El llibre III, «De la lliçó de Salamó» (vv. 6.369-15.296) aplega el somni profètic en què la veu experta del savi Salamó aconsella el protagonista i s'hi adreça amb una llarga sèrie de retrets amb interrogacions retòriques contínues, que impliquen un imminent canvi de conducta, així com un registre de parlament típic dels psalms, i lectures bíbliques. L'experiència del savi és indiscutible, per tal com ell mateix és qui conta que va tenir mil dones: 700 mullers i 300 amants. Per tant, el savi és qui millor pot adoctrinar el protagonista

del tarannà femení. Entre altres catàstrofes, conta com a causa de les dones moltes ciutats van ser destruïdes. Les dones són vanitat de vanitats, i el savi les descriu amb tots els trets animalístics possibles que connoten el caràcter malèfic; són impossibles de dominar, i anunciadores dels secrets més amagats. Els personatges més destacats en l'antiguitat, com Virgili i Aristòtil, van ser enganyats i sotmesos a vergonya pública per una dona. I passa una revisió als principals personatges femenins que descriuen el gènere: per exemple, la dona de Bretanya, que va matar el seu propi fill, el va posar a l'ast; en penedir-se del seu acte, la dona va implorar el sant Vicent, que el va ressuscitar. Un altre cas és el de Na Tamar, que va matar el rei Cir i va posar el seu cap en un odre ple de sang.

Com a succedani dels perills a què emmena el vici de la luxúria, el savi presenta tota una doctrina de desmitificació de les dones, a l'estil dels manuals de medicina medievals: si la causa de la cerca de dona és la contemplació de la bellesa externa i la posterior idealització mental, caldrà veure la dona de peus i fang, descrita com una moneta, tot cap i cames, com un sac ple d'ossos... Si aquesta infravaloració de la dona no és remei suficient, i hom arriba a patir de la malaltia de l'amor, així anomenada per tota la tradició mèdica, caldrà mantenir una dieta, a base d'evitar el vi, la carn magra; i usar les disciplines per viure castament; planxa de plom en els renyons, llençols d'ortigues... Si amb tot aquest pla de curació no s'aconsegueix refrenar l'instint passional, sempre resta la possibilitat del matrimoni, però amb una condició: no ha de ser una unió que busque el plaer, com

els animals, sinó un compromís d'acord amb les regles del matrimoni (fe en el sagrament, perpetuació de la descendència, etc.).

El consell màxim del savi és escoltar les meravelles de la Mare del paradís, de la Mare de Déu, per tal d'abandonar els folls delits i ascendir a l'alta serra de meditar, lloc metafòric d'ascens a la fe.

Des del registre teològic en què va derivant la veu del savi, es fa una revisió de la mateixa creació de la dona en el jardí de l'Edén; el nom d'Eva, com a dolor i plor, creada d'un os corbat, i introductora del pecat en el món, que es transmet a tota la descendència futura. La Mare de Déu, en canvi, és l'única preservada del pecat d'Eva; la salutació de l'arcàngel, Ave!, ja porta implícita la fi de la maledicció: Eva es capgira en Ave. I en els fragments següents es fa una mena de *Vita Christi*, que parteix des de la mateixa concepció de Crist per virtut de Déu Altíssim, d'una verge que roman immaculada; naixement a Betlem, adoració dels pastors, circumcisió, entrada triomfal a Jerusalem, així com la Crucifixió, moment en què s'acompleixen totes les profecies de l'Antic Testament, i la resurrecció i posterior aparició de Crist a les dones (per la seua capacitat de divulgar els secrets més amagats; així resta assegurada la història de la Redempció).

El savi incita el protagonista a la meditació i oració a la Mare de Déu, per tal que amb la confessió purifiqui els seus delictes i pugui arribar a Déu, que és qui podrà curar-lo, perquè és el metge vertader. Només caldrà que el protagonista trie allò més positiu dels prototips de dones de l'antiguitat: la castedat de Susanna, la penitència de Magdalena...